
Culemborgse „Voet”-noten

---

historisch halfjaarbericht

Oudheidkundig Genootschap
„A.W.K. Voet van Oudheusden”

DRUKKERIJ VAN EERSEL CULEMBORG

- ★ FAMILIEDRUKWERK
- ★ HANDELSDRUKWERK
- ★ REKLAMEDRUKWERK
- ★ FOTOKOPIEËREN
- ★ VERENIGINGSDRUKWERK
- ★ STEPELS
- ★ NAAMPLATEN
- ★ COMPUTERFORMULIEREN

KATTENSTRAAT 19 - CULEMBORG - 03450-12891

Culemborgse "Voet"-noten,
historisch halfjaarbericht,
uitgave no. 3 (jan. 1989).
Verschijnt 2 maal per jaar

Genootschap

A.W.K. Voet van Oudheusden
Opgericht 14 oktober 1937
Bank: Ver. Spaarbank
rek. nr. 949858382
Giro: rek. nr. 5023582

Bestuur:

J.H. Ekering, voorzitter
Goilberdingenstraat 15
tel. 12690

mevr W. Dresselhuys-
Schoutendorp
secretaresse
Het Jach 12
tel. 12659

mevr. J. van Dijk-Griffioen
penningmeesteresse
Weidsteeg 62
tel. 14922

Marianne Budde
2e secretaresse
Thijsselaan 123
tel. 20515

Bert Blommers
redactie en archief
Beethovenlaan 18
tel. 13716

Aad Alink
archeologische werkgroep
Thijsselaan 72
tel. 15686

Druk: AVGN afd. Tiel

INHOUD

Redactioneel 2

Verenigingsnieuws 2

Bert Blommers:
Een aangenaam bezoek
aan Culeborgs zusterstad
Hoogstraten. 4

Ben Broerse: 7
Harmonie Pieter Aafjes,
Honderd jaar muzikaal
trefpunt.

350 jaar Waldeck 13

J. Renes:
Historisch Culemborg
in vogelvlucht. 14

Bert Blommers:
80 jaar Vriendenschaar. 20

Ben Holtkamp:
De Elisabeth-klok
van de r.k. Barbarakerk. 28

Bert Blommers:
Een prachtige lezing
in een omgeving
met sfeer. 34

© copy-right redactie
"Culemborgse "Voet"-noten".
Niets uit deze uitgave mag
worden overgenomen zonder
vooraf verkregen toestemming
van de redactie

EEN AANGENAAM BEZOEK AAN CULEMBORGS ZUSTERSTAD HOOGSTRATEN

In het kader van de viering van 60 jaar Oudheidskamer en Museum Elisabeth Weeshuis gingen de Vrienden van het museum en de vereniging Voet van Oudheusden op 5 juni op excursie naar Hoogstraten, de zusterstad in de Belgische Kempen waarmee Culemborg zulke nauwe historische banden heeft.

Boxtel

Een bus met ruim 50 belangstellende stadgenoten vertrok rond half tien van de Dr. Hockesingel. Op het programma in Hoogstraten stond het aanschouwen van de Heilige Bloedprocessie. Centraal in de processie staat de relikwie van het Heilige Bloed. Deze relikwie ontstond in Bortel in de 14e eeuw. Daar had een kapelaan bij het opdragen van de Heilige Mis de kelk met gewijde wijn omgestoten. De wijn - het bloed van Christus - was uitgevloed over het altaarboek en liet zich niet uitwassen. Sinds 1380 werden de Heilige Bloeddoeken in processie rondgedragen. Bortel werd het drukste pelgrimsoord van Brabant. In 1652 werden de doeken naar Hoogstraten in veiligheid gebracht, waarna de volkstoeleop zich naar daar toe verplaatste. Sinds 1952 wordt in de Hoogstratense processie de lithurgie van de Heilige Mis uitgebeeld. De vele plaatselijke verenigingen nemen aan de processie deel. Voor vele Culemborgers was deze processie een eerste en interessante kennismaking met het in België nog rijke roomse leven.

Bloeitijd

Na de processie kreeg iedereen de kans Hoogstraten op eigen houtje te verkennen. Hoogstraten telt ongeveer 15.000 inwoners en bestaat uit een stad en vrijheid (nog vijf andere dorpen). In 1210 kreeg het van de hertog van Brabant, Hendrik I, stadsrechten. In 1985 vierde Hoogstraten dan ook 775 jaar "Stad en Vrijheid". Evenals Culemborg kende het zijn bloeitijd onder de regering van graaf Anthony van Lalaing en gravin Elisabeth van Culemborg. In die tijd verrezen o.a. de St. Katharina-kerk en het laatgothische stadhuis. Beide zijn bouwwerken van Rombout Keldermans. In de kerk bevinden zich de praalgraven van Anthony en Elisabeth. In Hoogstraten is verder een

-----
*Onze gids Henk Budde voor de St. Gummaruskerk tijdens
de rondleiding in Lier.*
-----

alleraardigst Begijnhof. In de hoofdstraat - de Vrijheid - was op het moment van ons bezoek een vrolijke kermis aan de gang. Een vlaams terrasje en het mooie weer maakten ons bezoek aan Hoogstraten compleet.

Lier

Rond de klok van half een werd de reis voortgezet naar een andere plaats ten zuiden van Antwerpen, namelijk Lier. In de middeleeuwen kende deze stad een grote lakenindustrie. In latere eeuwen was het vooral bekend vanwege de talrijke bierbrouwerijen. Lier is een monumentale stad. Dit was al te zien op de plaats van aankomst, de Markt. Deze Markt wordt opgesierd door fraaie gildehuizen en wordt verder gedomineerd door een roccoco-stadhuis uit 1741 en het Belfort uit 1639. Het Belfort - de stadstoren - die men in vele Vlaamse steden tegenkomt, is een uiting van de stedelijke macht. Na aankomst zwermden de Culemborgers in een vrij uurtje uit over het stadje Lier. Er was tijd om te lunchen of gelegenheid voor een verkennende wandeling. Ook in Lier waren er deze zondag feestactiviteiten aan de gang. Een omstandigheid die het bezoek alleen maar aangenamer maakte.

Mooiste begijnhof

Rond half twee vervoegde iedereen zich weer op de Markt. Onder leiding van gids Henk Budde werd rondgegaan langs het stadhuis, de St. Gummaruskerk en de Begijnhof. Dit Begijnhof is waarschijnlijk het mooiste begijnhof van België. Het is geen klein Begijnhof, maar omvat bijna een hele stadswijk, compleet met een eigen kerk. De Vlaamse schrijver Felix Timmermans - geboren en getogen in Lier - drukte de sfeer van de Begijnhof als volgt uit: "het geloof prevelt uit de namen die op de deuren geschilderd zijn." En alhoewel er in Lier nog veel meer te bekijken zou zijn geweest en men dus eigenlijk te vroeg uit het Vlaamse land moest vertrekken, hield de leiding zich aan het tijdsschema. Om vier uur vertrok de bus weer huiswaarts, teneinde om zes uur in Culemborg aan te kunnen komen. Daarmee was een dag ten einde die best wat langer had mogen duren. Blijft over aan Heleen Dresselhuys en Henk Budde nog hulde te brengen voor de organisatie van dit bijzondere en aangename uitstapje.

A. J. B.

HARMONIE PIETER AAFJES

HONDERD JAAR MUZIKAAL TREFPUNT

Wie de geschiedenis van de Koninklijke Harmonie Pieter Aafjes nagaat, ontdekt al snel dat de grote en kleine gebeurtenissen binnen die vereniging stuk voor stuk verweven zijn met de geschiedenis van de Culemborgse samenleving.

Het dagelijks leven in de stad werd in het eind van de vorige eeuw gekenmerkt door armoedige omstandigheden. Slechts een kleine liberale bovenlaag leefde in goede welstand. Het verenigingsleven dat aanvankelijk door deze bovenlaag werd gedomineerd, maar zich allengs verder openstelde, werd voor steeds meer "gewone" mensen een manier om aan het leven kleur te geven. De harmonie Pieter Aafjes bestond en bestaat uit stadsgenoten die zich met hart en ziel met hun vereniging en hun Culemborg verbonden voelen. Nog steeds speelt Pieter Aafjes een belangrijke rol in het culturele en sociale leven: niet alleen worden allerlei vrolijke en ingetogen gebeurtenissen door haar muziek omlijst, maar ook hebben honderden hun kennis van en plezier in muziek aan deze vereniging te danken. Aan deze 100-jarige organisatie is onlosmakelijk de legendarische en warme persoonlijkheid van Pieter Aafjes verbonden.

Ontslagen schutters

Een eeuw geleden bezat Culemborg reeds een muziekcors in de vorm van de muziekafdeling van de dienstdoende schutterij. Dit stond onder leiding van de heer Marten Klimmerboom. Hij was in 1868 naar Culemborg gekomen als organist van de Barbarakerk. Na de opheffing van de schutterij in 1908 bleef hij leiding geven aan zijn muziekafdeling die voortgezet werd als de muziekvereniging Concordia. Klimmerboom was een goed dirigent die uitstekend met zijn leden overweg kon. Wel maakte hij er bezwaar tegen dat enkele van zijn muzikanten op kermissen, bruiloften en partijen dansmuziek maakten. Toen deze leden ook nog een eigen vereniging stichtten, was voor hem de mat vol: zij kregen ontslag bij de schutterij en moesten hun instrumenten inleveren. We spreken nu over het jaar 1888. De ontslagenen waren Otto, Abraham en Jan Borgstein, Simon Davids, Bart Smits, Jan van 't Loo en Teunis Brouwer. Hun

nieuwe vereniging noemden ze Harmonie Crescendo, vooralsnog door de bevolking de "Nieuwe Harmonie" genoemd. Al snel telde de vereniging twintig leden en repetitieruimte werd gevonden bij Glabbeek, in de Achterstraat. Als eerste directeur trad Otto Borgstein op, in het dagelijks leven schilder, met een winkel op de Markt.

Door het verzorgen van muziek bij allerlei gelegenheden was men in staat het instrumentarium uit te breiden. Zo verzorgde Crescendo in 1890 openluchtconcerten in de tuin van G.J. Mol, een wijnhandelaar aan de Stationsweg tegenover de voormalige Gasfabriek. Vele concerten volgden, zowel muziekfeesten voor de, gezien de entreprijs, beter gesitueerden, alswel liefdadigheidsuitvoeringen, bijv. in 1892 ten behoeve van de armen. De opbrengst was fl. 76,50, goed voor circa 630 porties soep voor 230 gezinnen.

Beziëld muzikleraar

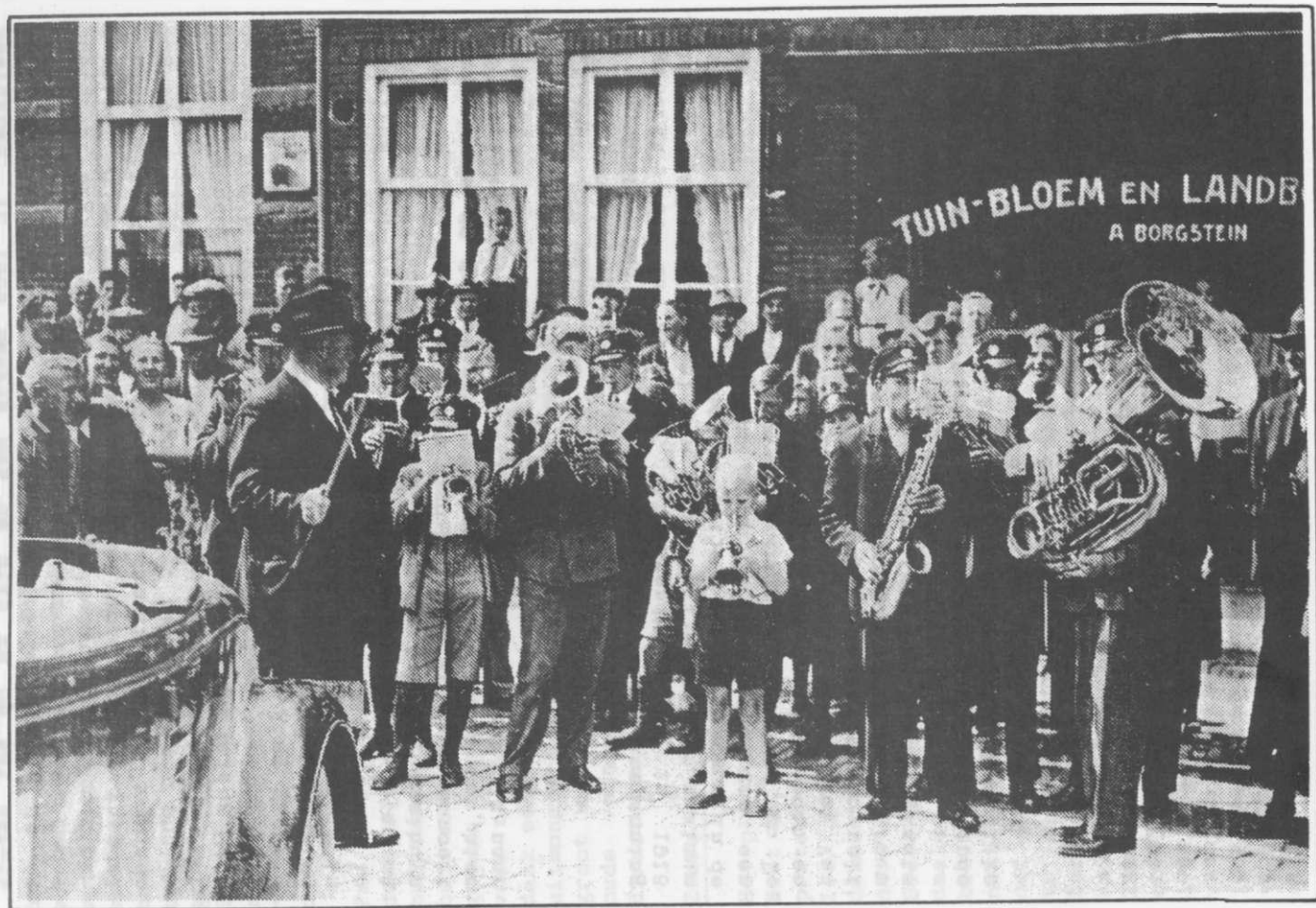
In 1900 dreigde het fout te gaan: Otto Borgstein besloot de dirigerestok neer te leggen en de muzikanten gingen zonder dirigent verder. Na een maand kwamen ze tot de conclusie dat het zo niet langer kon. Alle voorstellen tot het aanstellen van een andere dirigent liepen op niets uit, zodat de vereniging tenslotte uiteen viel. De instrumenten werden bij opbod verkocht voor fl. 111,50. Nauwelijks twee weken later werd de vereniging opnieuw opgericht en Otto Borgstein kon overgehaald worden de leiding weer in handen te nemen. De contributie werd bepaald op 2% cent per week. Drie jaar later konden er cornetten aangeschaft worden.

De jongeman Pieter Aafjes uit Meteren werd in 1906 lid van Crescendo en volgde Borgstein op als dirigent. Hij werkte eerst bij Spoor Mosterd en later bij sigarenkistenfabriek De Imprimator, in de Prijssestraat. Bovendien was hij een beziëld muzikleraar met als hoofdinstrument de violoncel. Aafjes ontpopte zich ook als schrijver van korte toneelstukjes, die dikwijls na de pauze op concertavonden door leden werden opgevoerd. Hij was bovendien een man die van het goede van het leven wist te genieten. Dat hij ook een groot kindervriend was bleek van onschatbaar belang voor de vereniging te zijn; steeds meer jeugd voelde zich bij de muziek betrokken en kreeg persoonlijk les van Pieter Aafjes.

Beschermheer Dresselhuys

Aafjes wilde het spelpeil verhogen en was er een voorstander van dat Crescendo aan concoursen ging

deelnemen. In 1909 waagde men de stap en op het eerste concours in Slikkeveer behaalden de Culemborgers in de vierde afdeling de eerste prijs, met lof van de jury. Omdat zustervereniging Concordia een jaar later een muziekfestival wilde gaan organiseren moest er een nieuw vaandel aangeschaft worden; men wilde nu eenmaal "netjes voor de dag komen". Geld had de harmonie niet, maar door een snelle aktie kwam 85 gulden binnen aan vrijwillige bijdragen en kon het vaandel besteld worden. Op voorstel van Aafjes werd de heer A.M.J. Dresselhuys in 1913 gevraagd beschermheer van de vereniging te worden. Zijn toezegging ging gepaard met de schenking van twee instrumenten. De hooggeëerde beschermheer was directeur van De Inprimator en woonde in het huis Maria Regina, de tegenwoordige Piep Inn. In datzelfde jaar verliet voorzitter Simon Davids de stad en de heer P. Verwoerd volgde hem op. De heer Dresselhuys zorgde in 1917 voor een grote tent. Het eerste tent-concert vond plaats op de Varkensmarkt, maar helaas kon men hier het talrijke publiek niet kwijt en Crescendo week uit naar de Markt.

Superieur

De harmonie had zich inmiddels met veel inspanning opgewerkt tot de afdeling Uitmuntendheid en in 1918 behaalde men in Klaaswaal een eerste prijs met het maximum aantal punten plus de directeursprijs. Bij terugkomst in de stad stond Concordia klaar voor het brengen van een muzikale hulde en zongen zangverenigingen Zanglust en De Korenbloem een welkomslied. Duizenden waren op de been en een groot feest volgde in "Eendracht Maakt Macht" van Van Gelder aan de Markt. In 1921 organiseerde Crescendo zelf een concours, met als ere-comitee burgemeester Van Walsum en de heren Olijslager en Laan. Het evenement vond plaats op het gemeentelijk sportpark aan de Westersingel. Vanaf 1927 speelde de harmonie, dankzij de niet aflatende inzet en inspiratie van Aafjes, in de hoogste landelijke afdeling, nl. de Superieure Afdeling.

Bevrijdingsfeesten

In de jaren twintig en dertig ontpopte Crescendo zich meer en meer als een muzikaal én sociaal middelpunt van het Culemborgse leven. Niet in het minst was dat te danken aan de persoon Aafjes die menig korpslid in moeilijke tijden wist te bemoedigen en uit te tillen boven de dagelijkse sleur van werkloosheid en armoede. Inmiddels naderde de oorlog. De mobilisatie werd uitgeroepen en Crescendo achtte

het een zaak van vaderlandsliefde hier en daar concerten voor militairen te geven. Op 10 mei 1940 brak de hel los en vele Culemborgers moesten de stad ontvluchten als gevolg van de beschietingen door Duitse troepen. Velen vluchtten naar het veilige Beusichem. Na enkele dagen kon men huiswaarts keren en uit dankbaarheid voor de getoonde gastvrijheid gaven Concordia en Crescendo concerten. Spoedig stopte Crescendo zij hiermee toen de vereniging zich op last van de bezetter moest aansluiten bij de "Kulturkammer". Alleen in de stad werden tijdens de oorlogsjaren nog enkele kleine concerten verzorgd.

Pas in 1945 kwam er weer leven in de vereniging: Crescendo deed flink mee aan de bevrijdingsfeesten, optochten van buurtverenigingen en koninginnefeesten. Met behulp van een huis-aan-huis-collecte konden de in de oorlog verloren gegane instrumenten vervangen worden en was er zelfs geld voor nieuwe uniformen. In april 1946 werd als blijk van dank een mars door de stad gemaakt, natuurlijk in de nieuwe uitmonstering. Het jaar daarop werd deelgenomen aan een groot muzikfestival in Leerdam en het korps was terug in oude vorm: vier eerste prijzen, drie ereprijzen en de directeursprijs. Kort hierna werd Aafjes ernst⁺ ziek.

Zware slag

Het plotselinge overlijden van deze man was een zware slag. Niet alleen voor de vereniging, maar voor de hele stad. Nog praten oudere korpsleden niet zonder ontroering over die 14e juni 1947. De teraardebestelling werd een ware demonstratie van de genegenheid die de Culemborgers voor deze stadsgenoot hadden. Namens de harmonie sprak dhr. Piet Siebers op de begraafplaats enige afscheidswaarden. Tevens deelde hij mee dat de leden van de vereniging hadden besloten de naam Crescendo te laten vallen om voortaan de naam Pieter Aafjes te voeren. Een mooier eerbetoon was op dat moment niet denkbaar. Op 7 mei 1949 werd het monument, te zijner nagedachtenis onthuld. Het borstbeeld op de Zanddam draagt de tekst: "Hij had de muziek lief en wijdde haar zijn leven".

Zelf had Aafjes al ruim van tevoren voor een capabele opvolger gezorgd, namelijk Jac. van Dillen, die reeds in 1938 voor het dirigentexamen was geslaagd. Van Dillen stond nu voor de zware taak te bewijzen dat de vereniging inderdaad in de hoogste klasse thuishoorde. Met voortvarendheid gaf hij de muzikanten les en velen zijn hem nog altijd dankbaar voor wat hij hun geleerd heeft.

Internationale bekendheid

De nieuwe dirigent zag in dat de harmonie, wilde man buiten de stadsgrenzen bekend blijven, over een goed tambourskorps moest beschikken. Na de oprichting hiervan werden vele marsen gezamenlijk door harmonie en tambours uitgevoerd en de successen bleven dan ook niet uit. De landelijke pers werd meerdere malen gehaald, bijvoorbeeld in 1951 toen Pieter Aafjes als eerste muziekkorps de "heilige grond" van het Asser circuit betrad. In de daarop volgende jaren werden zes interland-voetbalwedstrijden in Amsterdam en Rotterdam opgeluisterd.

Jac. van Dillen was ook de man die het korps dwong zich niet alleen op show, maar vooral ook op het concerteren toe te leggen. Hoogtepunten waren verder de twee tournees naar Frankrijk, met o.a. concerten op de Parijse Champs-Élysées. In 1952, tijdens de bekende Jan van Riebeeckfeesten, werd de harmonie het predikaat "koninklijke" toegekend. Verschillende malen deed de Koninklijke Harmonie mee aan concoursen. In de superieure afdeling werd o.a. in Den Haag en Leiden zeven keer uitgekomen: zeven keer de eerste prijs, en enkele keren met lof van de jury. In deze periode richtte Van Dillen het nu nog bestaande en als "kweekvijver" fungerende Leerlingenorkest op.

Nadat beschermheer A.M.J. Dresselhuys in 1947 was overleden werd zijn taak in 1952 overgenomen door de in de stad geboren en getogen H.W. van Hoytema. Bij diens overlijden in 1969 nam zijn dochter, mevr. M.M. gravin van Hogendorp-Van Hoytema, zijn plaats in. Zij overleed in 1980 plotseling en vanaf dat moment was het haar echtgenoot, G.K. graaf van Hogendorp, die beschermheer van Pieter Aafjes wilde zijn.

De toekomst verzekerd

In maart 1975 vond Jac. van Dillen het na 28 jaar de tijd om de dirigeerstok aan een jongere over te geven. Een waardig afscheidconcert in de Vrijstadhal bewezen hem de waardering van zijn werk door de muzikanten en het publiek. Met de ervaren en professionele Heinz Friessen kreeg Pieter Aafjes zijn vierde dirigent en ook nu waren er in den lande weer de grote successen.

De Koninklijke Harmonie Pieter Aafjes is een vereniging die niet alleen in Culemborg maar ook ver daarbuiten een grote bekendheid en veel sympathie geniet. De inwoners van Culemborg kunnen terecht trots zijn op een prachtig korps, dat niet alleen tot superieure muzikale prestaties komt,

maar de bevolking jaar in jaar ook laat meegenieten van wat het op een zeer breed terrein te bieden heeft.

Ben Broerse

De foto op blz. 9 toont ons de ontvangst in 1936 van de heer Van Strien na deelname aan de rally van Monte Carlo. Pieter Aafjes dirigeert. Het onderschrift bij de foto luidde: "Culemborgs Fortissimo voor een Culemborgse Ford !" (Foto Pieter Aafjes)

Geraadpleegde literatuur:

- "Van ontslagen schutters tot internationale faam", in: Culemborgse Courant, dd 25-8-1988.
- D. Yntema e.a., Honderd jaar Koninklijke Harmonie Pieter Aafjes, 1888 - 1988.

*****
350 JAAR WALDECK
*****

Dit jaar is het 350 jaar geleden dat de relatie tussen Culemborg en de graven van Waldeck werd gelegd. Op 10 september 1739 werd Philips Theodoor van Waldeck ingehuldigd als graaf van Culemborg. Dit is het begin van een 81-jarige periode die werd afgesloten met de verkoop van het graafschap Culemborg in 1720.

De periode Waldeck bracht niet enkel voorspoed. Zware schulden drukten op het graafschap. Toch is deze periode er ook een geweest van bestuurlijke ordening. Van de zes graven en gravinnen spreken de veldheer George Frederik en zijn dochter Louise Anna waarschijnlijk het meest tot de verbeelding.

In het kader van een 3-daags bezoek aan Nederland brengt de afdeling Bald Wildungen van de "Waldeckischen Geschichtsverein" op zaterdag 1 juli een bezoek aan Culemborg. Naast een ontvangst op het stadhuis en in het museum, staan op het programma een tentoonstelling, een lezing en een maaltijd met de leden van "Voet".

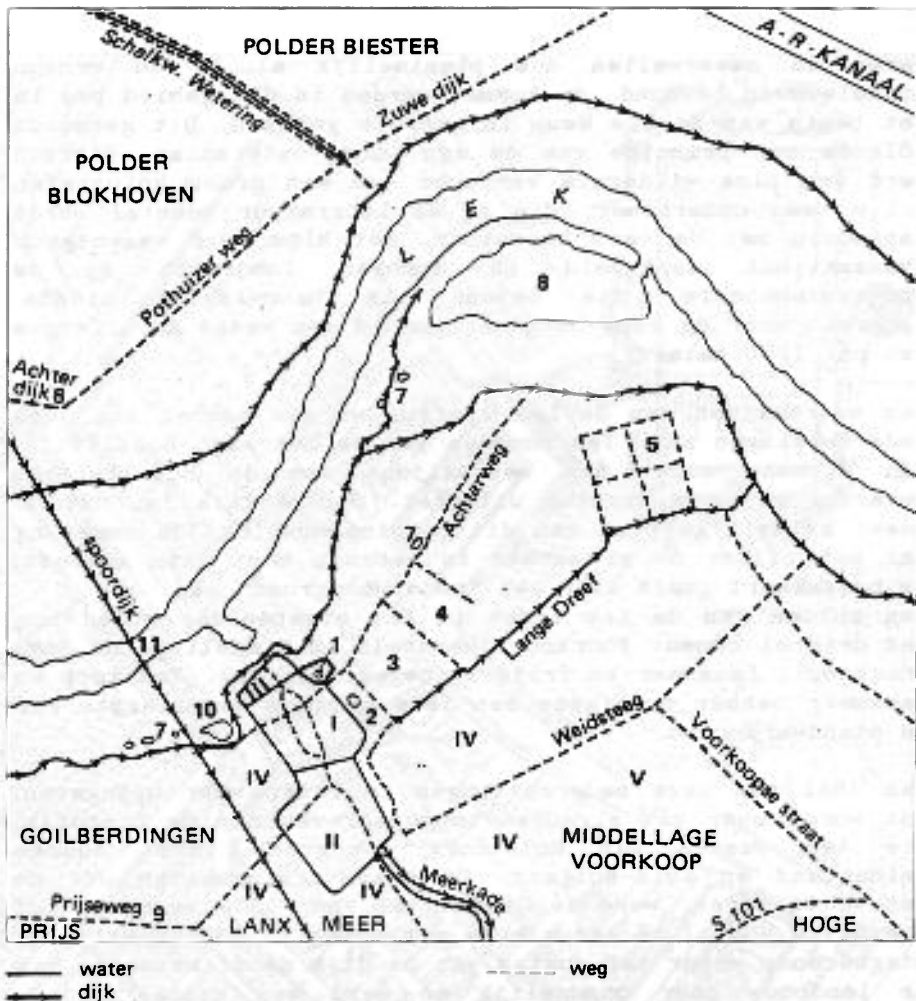
Op dit moment wordt gedacht aan een Culemborgs tegenbezoek in september in de vorm van een 3-daagse rondreis langs diverse met de Culemborgse historie verbonden plaatsen als Waldeck, Arolsen en Erbach. Vanwege de eventuele kosten vragen wij hiervoor nu al uw belangstelling.

Centraal op het afgebeelde kaartje (fig. 1) ligt de rivier de Lek. Op de oeverwallen van deze rivier ontwikkelden zich in de vroege middeleeuwen de eerste nederzettingen, zoals Goilberdingen, Redichem en verder weg Tull en Beusichem. Waarschijnlijk ligt een complex bouwland uit die periode in het oostelijke deel van Goilberdingen (het deel dat nu bebouwd wordt en zich van de rest onderscheidde door de veel smallere percelen).

Ten oosten van Goilberdingen ligt de stad Culemborg met zijn typerende driedelige binnenstad. Het oudste deel hiervan is op het kaartje aangegeven door het cijfer I. Hierbinnen treffen we waarschijnlijk ook de pre-stedelijke kern aan. Binnen dit deel van de binnenstad is de gevorkte wegenstructuur te zien die zo kenmerkend is voor een groot aantal dorpen in het rivierengebied (Beusichem, Zoelen, Zoelmond). Den Uyl (1957) onderzocht deze dorpen en kwam tot de conclusie dat ze over het algemeen uit de 8e-10e eeuw dateren. Meestal zijn de beide wegen ongelijkwaardig (hoofdstraat en achterstraat). Zo ook in Culemborg: de westelijke weg, de huidige Herenstraat, heette vroeger Achterstraat. De langgerekte vorm hangt vaak samen met een natuurlijke waterloop. In dit geval is die nog te herkennen ten zuiden van de stad, langs de Meerkade. De voormalige nederzetting Lanxmeer dankt zijn naam eraan ('meer' duidt op een oude waterloop).

Op grond van het wegenspatroon veronderstelden wij in een vorig artikel dat de stad Culemborg groeide uit een ouder dorp dat dan wel anders heeft geheten. We dachten daarbij aan "Redichem", dat ergens in deze omgeving moet hebben gelegen (Renes, 1981). Nadere aanwijzingen hiervoor zijn er overigens niet. Meestal wordt Redichem ten noordoosten van Culemborg ter hoogte van het Speelhuis (5) gesitueerd. Men neemt dan aan dat het in de Lek is verdwenen.

De opkomst van Culemborg gaat deels samen met die van de heren van Beusichem, die aan het eind van de 13e eeuw het kasteel "Culemborg" bouwden en zich daar later naar gingen noemen. Zij gaven de nederzetting in 1318 stadsrechten. Het kasteel is allang verdwenen. Het moet aan de westzijde van de stad hebben gelegen. Van een later kasteel zijn de fundamenten en de gracht nog over (1).

Figuur 1 Overzichtskartaal

Dit artikel verscheen eerder als toelichting bij een luchtfoto in het *Geografisch Tijdschrift* XVI (1982) no. 5, pp.476-478. De luchtfoto ontbreekt hier. Het artikel wordt met enkele kleine wijzigingen en met toestemming van de auteur opnieuw afgedrukt. Een eerder artikel van de hand van de auteur verscheen in het vorige nummer van de "Voet"noten.

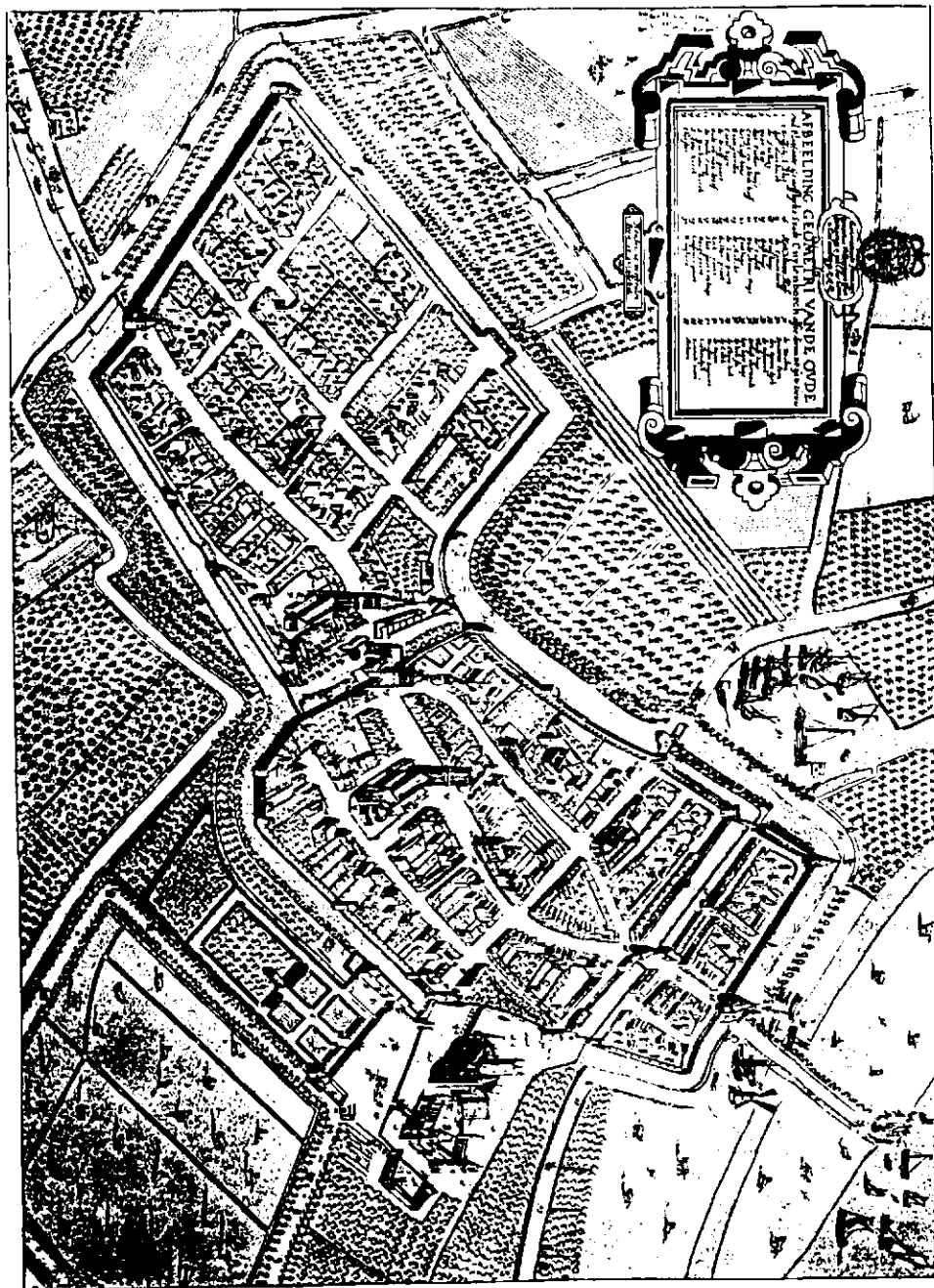
In de tweede helft van de 14e eeuw werd de binnenstad tweemaal uitgebreid, eerst in 1370 met het havenkwartier (III), twintig jaar later met de Nieuwstad (II). Elk stadsdeel was afzonderlijk omgracht.

Waren de oeverwallen dus plaatselijk al in de vroege middeleeuwen bewoond, de kommen werden in dit gebied pas in het begin van de 12e eeuw in gebruik genomen. Dit gebeurde volgens het principe van de zgn. cope-ontginning. Hierbij werd een blok wildernis verkocht aan een groep kolonisten o.l.v. een ondernemer, die in de literatuur meestal wordt aangeduid met de term "locator". Het blok werd vervolgens systematisch verkaveld in stroken loodrecht op de ontginningsbasis, die tevens als bewoningsas diende. Typerend voor de cope-ontginningen is een vaste kavellengte van ca. 1250 meter.

Aan weerszijden van de Lek treffen we een aantal van deze nederzettingen aan. Ten noorden van de Lek ligt Schalkwijk, een dubbele cope. Aan weerszijden van de Schalkwijkse wetering zijn de stroken uitgezet. Opmerkelijk is, dat de meest zuidelijke punt van dit ontginningsblok (de omgeving van het cijfer 6) al eerder in gebruik moet zijn geweest. De bodemkaart geeft hier een "oude woongrond" aan. Ten zuiden van de Lek lagen in het afgebeelde gebied nog een drietal copen: Voorkoop (verdeeld in Middellage en Hoge Voorkoop), Lanxmeer en Prijs (vroeger: Parijs). Voorkoop en Lanxmeer hebben overigens een iets grotere kavellengte dan de standaard-cope.

Een deel van deze nederzettingen is later weer opgegeven. Dit wordt over het algemeen toegeschreven aan de Diefdijk, die ten westen van Culemborg de grens vormt tussen Gelderland en Zuid-Holland. Om overstromingswater uit de Betuwe te weren, werd de Diefweg al voor 1330 verhoogd tot Diefdijk. Vooral na een nieuwe verhoging in 1385 maakte het stagnerende water ten oosten van de dijk de uitoefening van de landbouw daar onmogelijk en werd een aantal nederzettingen, waaronder Prijs en de ten zuiden hiervan gelegen dorpen Paveien en Rietveld, ontruimd. Ook Voorkoop en Lanxmeer werden grotendeels verlaten. Slechts enkele jaren na de verhoging van de Diefdijk werd de bewoning van Lanxmeer samengetrokken in het noordelijke deel van het dorp, dat vervolgens omwald werd en de Nieuwstad van Culemborg ging vormen. De oude bewoningsas, de huidige Zandstraat, is nog steeds de hoofdstraat van dit stadsdeel. Op een kaart uit 1621 (fig. 2) is te zien dat de Nieuwstad toen nog vol stond met boerderijen: bij vrijwel ieder huis stond een hooiberg. Pas in de 19e en 20ste eeuw werd dit stadsdeel dichter bebouwd. Zelfs nu nog is de laatste functionerende boerderij er niet uit verdwenen.

De stadsplattegrond van Henricus Verstralen uit 1621.

Overigens kan bij Lanxmeer niet, zoals bij de andere nederzettingen, het verdwijnen van de bewoning uitsluitend worden toegeschreven aan de wateroverlast. Het dorp lag namelijk op de oeverwal langs de 'meer'. Die oeverwal is op oude topografische kaarten grotendeels als bouwland in gebruik, dus zo groot kunnen de problemen hier niet geweest zijn. Waarschijnlijk zijn strategische motieven een belangrijker reden om de bevolking in de stad te concentreren.

Kort voor de ontginning van de kommen moet de bedijking van de Lek tot stand gekomen zijn. Het is niet geheel duidelijk wat in het gebied ten oosten van de stad het oorspronkelijke tracé van de dijk is. Meest waarschijnlijke kandidaat is de Achterweg, die in het verlengde ligt van de Goilberdingse dijk en die, gezien het voorkomen van doorbraakkolken (7), een waterkerende functie heeft gehad. Dit zou betekenen dat een deel van de oude binnenstad en het gebied tussen Achterweg en de huidige Lekdijk oorspronkelijk buitendijks lagen. Tegen deze visie pleit de indruk dat de dijk direct ten westen van de stad is teruggelegd. Een groot wiel vormde hier de kern van de middeleeuwse haven (10, en fig 2).

Ten oosten van Culemborg ligt een gebied dat wonderlijk genoeg niet door verstedelijking is aangetast. Het kent een serie opvallende landschapselementen, teruggaand op een uitgebreide parkaanleg door de heren van Culemborg. Uit het eind van de 16e eeuw dateren de theetuin (2), waarin nu een ziekenhuis en een verpleeghuis liggen, en de lanen rondom de Volenkampen (3). Nadat het graafschap Culemborg in 1748 in handen kwam van Prins Willem IV werden het speelhuis met de bijbehorende tuin (5) en de Plantage (4, nu deels begraafplaats) aangelegd. Vooral het eerste is een opvallend element in het landschap, niet alleen vanuit de lucht, maar ook in het veld. De lanenstructuur (met een beplanting van kastanjes in het centrum, essen langs de assen en populieren langs de buitenkant) ligt er nog vrijwel net zo bij als op de prachtige kaart van Perrenot uit 1756.

Elders is de invloed van de 20e eeuw aanzienlijk sterker geweest. Recente zandwinning heeft een groot gat geslagen in de uiterwaarden (8). De stad Culemborg is sterk uitgebreid, waarbij het verschil opvalt tussen de meest recente (V) en de oudere nieuwbouwwijken (IV).

Zelfs de oorspronkelijk bij dit artikel afgebeelde luchtfoto uit 1981 is alweer een historisch document. Het is de laatste waarop de in de jaren 1860 gebouwde spoorbrug (11) nog in volle glorie staat afgebeeld. Op het moment dat deze regels geschreven werden waren de eerste segmenten al door nieuwe vervangen.

Literatuur:

Blok, D.P. (1963), Teisterbant. Med. K.N.A.W., afd. Letterkunde, Nwe. Reeks, pp. 12-26.

OD205-KWANTES (1979), Gemeente Culemborg. Voorontwerp structuurplan Beschermd Stadsgezicht. Delft.

Renes, J. (1981), Culemborg-Redichem. Gelders Oudheidkundig Contactbericht 90, pp. 5-8 (herdrukt in "Culemborgse "Voet"noten", jrg. 2, no. 1).

Stichting voor Bodemkartering (1973), Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000. Toelichting bij de kaartbladen 39 West Rhenen en 39 Oost Rhenen. Stiboka, Wageningen.

Uyl, R.G. den (1957), Dorpen in het rivierkleigebied. Bull. K.N.O.B., pp. 98-114.

Voorden, F.W. van, e.a. (red.) (1975), Stads- en dorpsgezichten in Gelderland; de nederzetting in ontwikkeling. De Walburg Pers, Zutphen.

Kaart :

Kaart der Graafschappen Buuren, Leerdam en Culemborg, door Mr. J. Perrenot. 1756. Stadsarchief Culemborg.

80

BLAUW ZWART

JAAR VRIENDENSCHAAR

Tot de talrijke verenigingen die in 1988 een jubileum te vieren hadden, behoort ook de Culemborgse voetbalvereniging Vriendenschaar. Haar geschiedenis gaat terug tot het jaar 1908, nu 80 jaar geleden. De geschiedenis van het voetbal in Culemborg gaat echter nog verder terug.

Voetballen is deftig

Het voetbal deed in Nederland zijn intrede in 1879, toen de Haarlemse voetbalclub HFC werd opgericht. Het voetbalspel kenmerkte zich toen nog door weinig regels. Men draafde maar achter de bal aan en speelde met een onbeperkt aantal spelers.

Zoals het grootste deel van het verenigingsleven was ook het voetballen aanvankelijk een aangelegenheid voor jongens uit de welgestelde milieus en de gegoede burgerij. Om te voetballen had je vrije tijd nodig. Daarvan was bij de arbeiders, die lange uren maakten en lichamelijk te moe waren om nog eens achter een bal aan te hollen, geen sprake. De eerste voetbalclubs waren dan ook vrij deftig te noemen. Omdat ook de sociale klassen indertijd nog zeer gesloten waren, is het niet verwonderlijk dat het voetbalspel nog lange tijd wegbleef uit het bepaald niet welgestelde Culemborg.

Het zou tot 1905 duren voordat het georganiseerde voetbal in Culemborg zijn intrede deed en het waren ook toen jongemannen uit de betere Culemborgse kringen die het initiatief namen.

Tot Ons Nut Is Deze Opgericht

De voetbalclub Tonido werd opgericht in 1905 nadat tijdens een propagandawedstrijd tussen het Utrechtse UVV en de Batouwers uit Geldermalsen voldoende belangstelling was

gebleken om in Culemborg een vereniging op te richten. Deze wedstrijd werd gespeeld op het weiland "De Bloemendaal" bij het Kleine Buitenom. Namen van spelers die we bij Tonido aantreffen zijn o.a. die van de gebroeders W.B. en A.M.J. Dresselhuijs, de gebroeders Versteegh, C. Hocke Hoogenboom en Krijger.

Tonido speelde haar wedstrijden aanvankelijk op een weiland aan de overzijde van de Lek, naast Café Van Leur. Korte tijd later verhuisde men naar een veld aan de andere kant van de spoordijk. Eigenaar daarvan was de heer Mason, de pachter van de Culemborgse veerpont. Veel speelgemak bood dit veld in de uitterwaarden echter niet. Het was lang niet altijd bespeelbaar. Na de eerste twee jaar kwam er verloop in de nog jonge club. Spelers verdwenen door vertrek naar elders en mogelijk is het verafgelegen veld alsmede de slechte bereikbaarheid ervan reden geweest dat de lol er wat afging bij Tonido. De club werd in 1908 opgeheven.

Victoria

Met de teloorgang van het deftige Tonido ging de voetbalsport in Culemborg echter niet verloren. Het voetbal was ingeburgerd geraakt, ook onder de minder gegoede lagen van de Culemborgse bevolking. Zij namen de fakkel over. Op 1 mei 1908 werd in Café Buitenlust op de hoek van de Dahliastraat de voetbalclub Victoria opgericht. Voorzitter, secretaris en penningmeester waren Wol de Jong, Piet Smits en Teun van Vugt. Tot dan speelden deze jongemannen op een graslandje bij de Gailberdingerdijk, "Het Kampje", waar nu het Rode Kruisgebouw staat. Later verhuisde men naar het Voorburg, ook wel "Het Boschje" genoemd vanwege de begroeiing. Daar voetbalden de "volksjongens" tussen de kastanjabomen.

Het feit dat het veld aan de overkant van de Lek niet meer bespeeld werd, was voor hen een buitenkansje. Het veld kon van Mason worden gehuurd en zo speelde opnieuw een voetbalclub aan de overkant van de Lek. De heer A.J. Beltjes stelde de doelpalen ter beschikking. De eerste echte Culemborgse voetbalmatch werd gespeeld op zondag 27 december 1908 toen de nieuwe combinatie aantrad tegen het met gastspelers aangevulde restant van Tonido. Victoria won met 1 - 0. Door de heer A.M.J. Dresselhuijs kregen de spelers een tientje aangeboden waarvan twee leren ballen werden aangeschaft. Ook later bracht hij redding in de financiële nood door een schenking van 100 gulden.

Victoria had als vereniging meer inhoud dan voorganger Tonido. In 1909 waren al zoveel spelers aanwezig dat een tweede ploeg kon worden gevormd. Men speelde de eerste jaren afwisselend in de competities van de Utrechtse en Brabantse Bond, overigens zonder veel succes.

Sportpark Westersingel

Een flinke stap voorwaarts was de ingebruikneming van het gemeentelijk sportterrein aan de Westersingel in 1912. Victoria was toen niet de enige voetbalvereniging, want nog maar liefst vier voetbalclubs maakten van het terrein gebruik. Naast Victoria speelden ook Sterk Door Oefening, Wilhelmina en Tot Ons Plezier. De velden voldeden niet aan de afmetingen en waren zo naar elkaar geschoven dat de velden van Victoria en SDO een gezamenlijke cornervlag bezaten! TOP en Wilhelmina gaven al gauw de geest en SDO vertrok later ook van het sportpark. Het veld van Wilhelmina werd gegund aan een tennisclub. De velden van Victoria en SDO werden samengevoegd tot één veld van officiële afmetingen. Pas later verschenen kleedkamers en materiaalhokken.

Victoria wordt Vriendenschaar

Tot 1915 speelde Victoria in de Brabantse Bond. In dat jaar wist het toegelaten te worden tot de grote Nederlandse Voetbalbond. Omdat er in Hilversum echter al een voetbalclub met dezelfde naam speelde, moest Victoria haar naam wijzigen. Het werd Vriendenschaar. Ook de roodwitte clubkleuren werden veranderd in geelwit. Overigens niet voor lang, want in 1920 werden deze definitief blauwzwart.

De eerste seizoenen in de NVB waren moeilijk voor Vriendenschaar. In het seizoen 1918/1919 eindigde de club echter op een tweede plaats. Bij het tienjarig bestaan wees voorzitter Van Vugt op het feit dat Vriendenschaar met tachtig leden toen de grootste sportvereniging van Culemborg was. Hij verwachtte dat de club door een samengaan met SDO nog groter zou worden. De fusie ketste echter af waardoor beide clubs toch hun eigen weg bleven gaan. Toch bleef Vriendenschaar groeien. Rond 1917 werd een derde elftal in de BVB toegelaten, terwijl in 1919 ook een vierde elftal aan de vereniging werd toegevoegd.

de Gulden Ster

Herenstraat 42
Culemborg

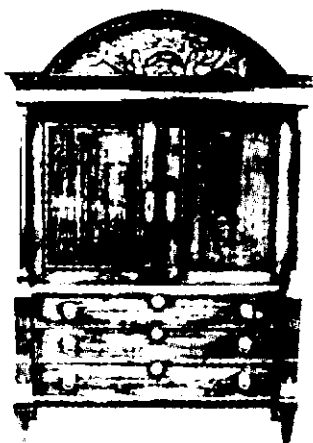
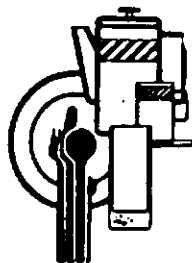
Zalenverhuur tot
150 personen voor Recepties

Trouwpartijen

Jubilea - Vergaderingen

Blommers
Verhuur **STOLEN**
TAFELS
SERVIES

Beethovenlaan 18
4102 BM Culemborg
Tel.: 03450-13716

A. Schoots

Zandstraat 23B
4101 EC Culemborg
Tel. (03450) 19875

Privé
Pr. Hendrikstraat 13
4101 JV Culemborg
Tel. (03450) 17870

ANTIEMKHNDEL, -RESTAURATIE EN -TAXATIE

R.K. Fortitudo

In 1919 raakte Vriendenschaar wat katholieke spelers kwijt aan de R.K Fortitudo. Deze vereniging was op 28 april 1919 opgericht op instigatie van de plaatselijke roomskatholieke overheid. Deze zag in deze verzuilde tijd katholieken liever voetballen in een r.k. club. Over de oprichting ontstond nogal wat rumour, ook binnen de eigen katholieke kring. Er werd een discussie gevoerd of Fortitudo een club van r.k middenstanders of r.k. arbeiders moest worden. Een nu niet meer te volgen discussie. Kapelaan Koelman, de geestelijke adviseur, bepaalde evenwel dat het een club voor alle roomskatholieken zou zijn. Ook Fortitudo bewees zijn bestaansrecht en groeide uit tot de tweede grote voetbalvereniging van Culemborg. De grondslag voor rivaliteit was gelegd.

Gloriejaren

In 1925 behaalde Vriendenschaar het kampioenschap in de derde klasse, een prestatie die het nog menigmaal wist te herhalen. Echter telkens wisten tegenstanders promotie naar de tweede klasse te voorkomen. Nadat de club weer misgreep, ditmaal in een wedstrijd tegen UVV schreef een verslaggever: "Vriendenschaar verloor op het nippertje. Vrouwen en meisjes stonden te huilen, maar Vriendenschaar bleef weer derde klas". Pas in 1935 wisten de blauwzwarten de tweede klasse KNVB te bereiken. De echte glorie dagen braken daarna aan. Achter het voorveld aan de Westersingel werd in de crisisjaren door werklozen onder leiding van de Heidemij nog een tweede veld aangelegd.

De opwindendste competitie is ongetwijfeld die van 1943/'44 geweest. Vriendenschaar maakte kans op promotie naar de eerste klasse. Op 30 april 1944 werd door Vriendenschaar de beslissende "wedstrijd van de eeuw" gespeeld tegen het Utrechtse DOS. In deze tijd stond er normaal 3 tot 4.000 man publiek langs de lijn. Deze wedstrijd nu werd bijgewoond door een 11.000 man groot publiek dat rijndik het terrein aan de Westersingel bevolkte. In het team dat toen aantrad en dat doorgaat voor het sterkste elftal uit de voetbalgeschiedenis van Culemborg, speelden bekende voetballers als Jan Bronk, Rinus Bijl en de om zijn knoerharde traptechniek en penalties landelijk bekendheid genietende Bart ("spekkie") van de Ham. Een niet benutte strafschop bepaalde de wedstrijd. Vriendenschaar verloor met 2-1 en bleef in de tweede klasse.

De wedstrijd van de eeuw op 30 april 1944. Let op de toeschouwersschare op de achtergrond.

Het elftal dat op 6 februari 1944 DWV uit Amsterdam met 0-4 versloeg. Staande v.l.n.r. O. Verkerk, J. Bronk, D. Coenmans, W. den Hartog, O. v. Zoelen, F. Saltzherr, L. Vink, E. Bronk, T. Vink, B. v.d. Ham, A. Delmee, K. Gerbrands, R. Mouthaan. Zittend v.l.n.r. B. Ansems, K. Smits, R. Bijl, P. in den Eng en J. v. Zomeren.

De neergang

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog raakten de prestaties van de vereniging ernstig in de verdrukking. In 1961 kwam er een einde aan het 27-jarige verblijf in de tweede klasse. De vele aanhangers van Culemborgs grootste voetbalvereniging moesten meemaken dat het eerste team van de vereniging in de jaren erna langzaam afdaalde naar het vierdeklasserschap van de KNVB en in 1975 zelfs uit moest gaan komen in de Utrechtse onderafdeling. De jaren 1974-1976 betekenden voor Vriendenschaar een dieptepunt met drie degradaties op een rij. Niet alleen de prestaties bepaalden de nood. Ook het bestaan van de vereniging kwam op het spel te staan. De accommodatie aan de Westersingel was als gevolg van een slecht gemeentelijk beleid in de jaren '50 en '60 sterk verouderd. Andere verenigingen kregen eerder de kans zich te ontplooiën op verbeterde terreinen op het nieuwe sportpark Terweijde. Vriendenschaar moest echter wachten. Een bewogen raadsvergadering in december 1975 was ervoor nodig om Vriendenschaar naar Terweijde te laten verhuizen. Deze verhuizing betekende het begin van een periode van opgang die in het jubileumjaar kon worden afgerond met een hernieuwde intrede in de tweede klasse van de KNVB.

Nieuw élan

Het bestuur o.l.v. Hans Jobse pakte de zaken voortvarend aan. De nodige moeilijkheden moesten nog overwonnen worden, maar al in 1977 werd het nieuwe clubgebouw in gebruik genomen. In 1978 volgde een overdekte tribune, in 1981 de wedstrijdverlichting en in 1982 kon een derde speelveld. In 1986 werd een uitbreiding van de kleedvoorzieningen gerealiseerd. Ook het eerste elftal wist uit het dal omhoog te klimmen. De opmars begon in 1977 met een nieuwe trainer. In 1978 werd Vriendenschaar kampioen van de eerste klasse van de Utrechtse afdeling en promotie naar de hoofdklasse volgde. 1980 bracht een hernieuwd debuut in de vierde klasse KNVB, welke periode in 1986 werd afgesloten met het kampioenschap en promotie naar de derde klasse. Promotie naar de tweede klasse in 1988 vormde de laatste parel aan de kroon van het succes. Bij de winterstop voetbalt het Vriendenschaarelftal al opnieuw in de hoogste regionen van de competitie.

De grootste

Vriendenschaar is in Culemborg met 700 leden veruit de grootste (voetbal)vereniging. Ter vergelijking: Garuda

Maluku voetbalde in 1988 met 2 teams, Culemborg '67 met 7 en Fortitudo met 14 elftallen; Vriendenschaar daarentegen met 24 elftallen. Het is een hechte en actieve vereniging met een forse jeugdafdeling. Het sociale aspect van het verenigingsleven komt naar voren bij de interne toernooien, de bingo's, de spelletjes-dagen en het kindercarnaval. Voor veel leden is Vriendenschaar dan ook een leven op zich.

De vereniging heeft niet de eenvoudigste weg naar het succes gekozen. Zij koos voor een gedegen verenigingsorganisatie, een zorgzaam financieel beleid en een grote mate van zelfwerkzaamheid. Een niet onbelangrijke rol in het verenigingsgebeuren speelt het prima verzorgde en maandelijks verschijnende clubblad. Ook dat verbindt de leden met deze zo succesvolle en historierijke Culemborgse vereniging. Bij het tachtigjarige bestaan heeft Vriendenschaar zijn zaakjes inmiddels weer voor 100 procent voor elkaar.

A. J. B.

Gebruikte literatuur:

- Blauw Zwart, officieel orgaan CVV Vriendenschaar, jrg. 41 (1988), no. 1, 4 (jubileumnummer) en 7/8.
G. v.d. Veer, "Tonido - Victoria - Vriendenschaar", in: Culemborgse Courant dd 7-1-1988.

BEN HOLTKAMP

DE ELISABETH-KLOK VAN DE ROOMS-KATHOLIEKE BARBARAKERK

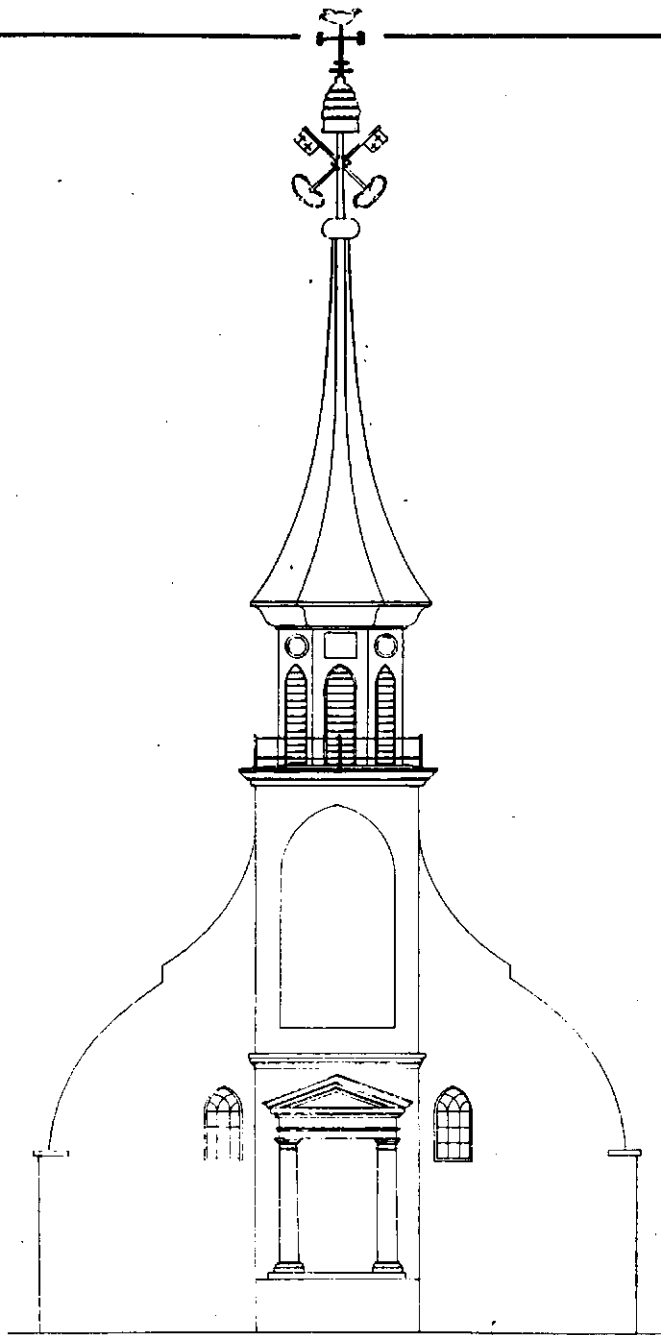

In de St. Barbaratoren aan de Markt hangen vier klokken. De drie grootsten werden in 1948 gegoten door de firma Eijsbouts te Asten. Deze klokken kwamen in de plaats van drie andere klokken uit 1924, die tijdens de oorlog in 1942 door de Duitsers werden gestolen. Zij werden nooit teruggevonden. Het vierde klokje hebben de bezetters ook meegenomen, maar dit kwam na de oorlog weer op zijn plaats terug. Dit zgn. Elisabeth-klokje, ontkomen aan de Duitse smeltkroes, heeft een geschiedenis die teruggaat tot 1555. In dat jaar werd de klok gegoten en in de toren van de toenmalige St. Janskerk opgehangen.

De St. Johans Baptiste Kerk

Op de plaats waar men nu de basisschool "De Leilinden" vindt, heeft gedurende enkele eeuwen, tot het jaar 1826, de St. Janskerk gestaan. Deze tamelijk grote kerk was gewijd aan de H. Johannes de Doper. In de zestiende eeuw sprak men wel van de "St. Johans Baptiste Kerk" en ook is bekend, dat deze kerk gedurende haar laatste jaren en waarschijnlijk ook veel eerder wel "St. Johanskerk" genoemd werd.

In het jaar 1531 besloten Heer Antonis en Vrouwe Elisabeth de St. Johans-Baptiste Kerk van een toren te voorzien. In 1535 reeds moet de toren al grotendeels voltooid geweest zijn, want in dat jaar werd de eerste klok, de zgn. Maria-klok, gegoten door Jan Tolhuis. De kap van de toren werd echter pas zes jaar later gedekt. Twintig jaar na de eerste kwam er in 1555 een tweede klok, die eveneens door Tolhuis werd gegoten. Deze zgn. Elisabeth-klok had als randschrift: "Elisabeth Zachariae Magnum Virum Genuit. Jan Tolhuis me fecit 1555" (Elisabeth schonk Zacharias een groot man. Jan Tolhuis heeft mij gegoten in 1555). Behalve dat Elisabeth de moeder was van de H. Johannes de Doper, de patroon van de kerk, zal de naam van de klok waarschijnlijk ook een eerbetoon zijn geweest aan Vrouwe Elisabeth. Deze overleed op 9 december 1555. Van haar is bekend, dat zij veel heeft betekend voor Culemborg en zijn bewoners. Uiteindelijk komt er in 1663 nog een derde klok bij. Maar al na 1684 zal de St. Johanskerk niet of nagenoeg niet meer worden gebruikt. Het voortgaande verval van de oude Nieuwstad-parochiekerk was daarvan een logisch gevolg.

De voorgevel van de r.k. kerk getekend naar de bestaande
toestand in 1853.

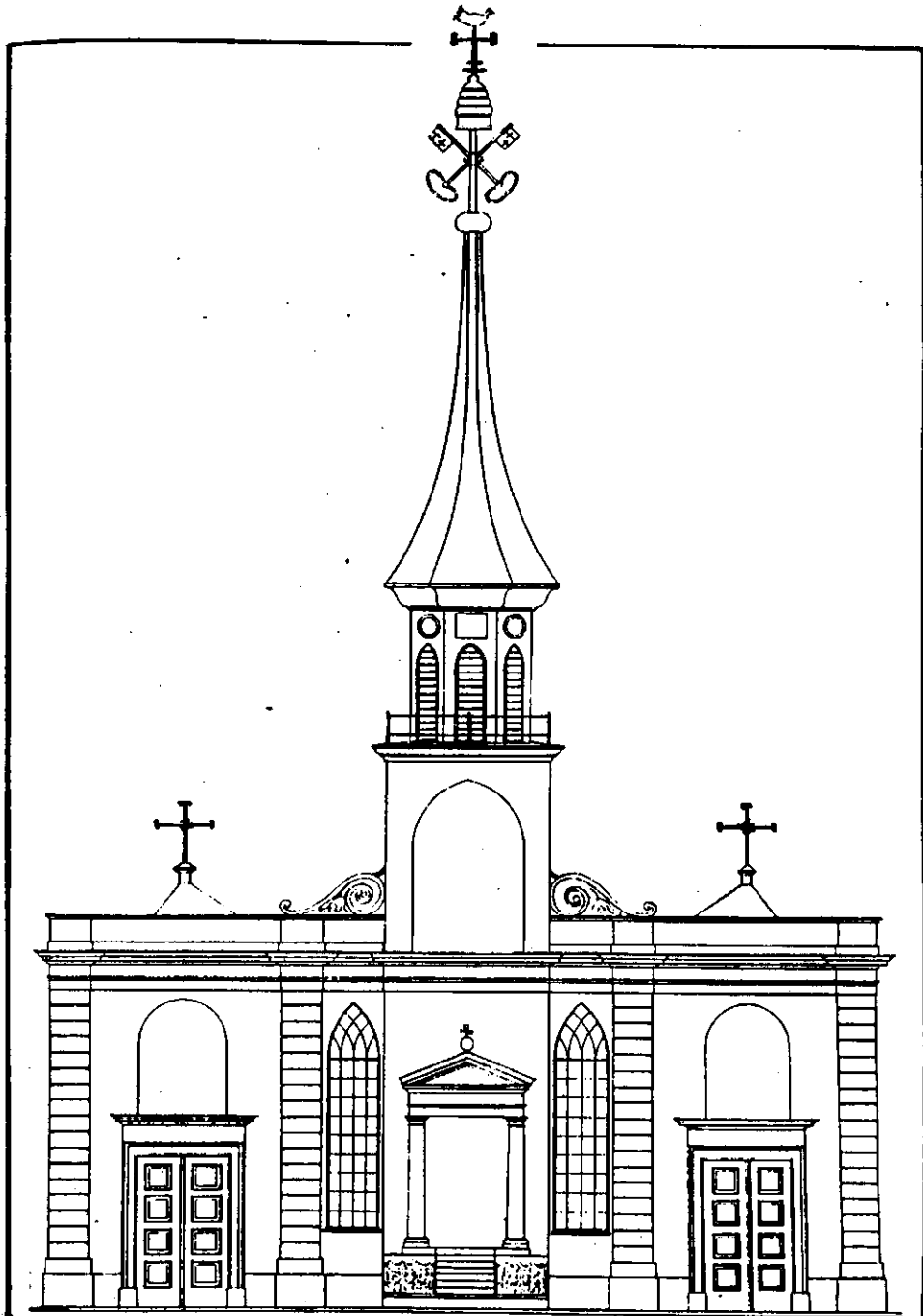
De oude rooms-katholieke Barbarakerk

Op diverse oude stadsplattegronden is duidelijk te zien, dat de Ridderstraat vroeger een zuidelijke uitloper had, een doodlopend gedeelte. Thans vindt men op die plaats het binnenterrein van de Sociale Academie "De Nijenburg". Dit stukje straat noemde men vroeger "de Papenhoek", dit vanwege de aanwezigheid van het r.k. schuilkerkje, dat aldaar in de gevelrij was opgenomen en enkele andere r.k. percelen, waaronder de pastorie en eertijds de zgn. kloppenschool. Het uit 1628 daterende kerkje was zo bouwvallig geworden, dat men het in 1817 gerenoveerd en vergroot heeft. Enkele leden van de R.K. gemeente hebben eind 1816, nadat zij van de renovatieplannen vernomen hadden, nog het idee geopperd om de leegstaande en vervallen Johanskerk terug te vragen aan de overheid. Er waren echter te veel bezwaren, zowel van praktische als van financiële aard. In de loop van 1817 begon men met het opknappen. Dat had overigens een zo drastisch karakter, dat het woord "nieuwbouw" hier meer op zijn plaats is.

De achtergevel van de vernieuwde kerk bleef, als voorheen, grenzen aan de Papenhoek (Ridderstraat). De voorgevel kwam echter op de plaats, waar nu het noordelijk transept is van de huidige Barbarakerk. De kerk was bereikbaar via een pad, dat vanaf de Papenhoek langs de kerk naar de zijingang leidde. Een ander pad kon aangelegd worden, nadat het kerkbestuur in 1825 een pand aan het "Marktveld" had aangekocht. Dit pand werd gesloopt. Twee met vazen bekroonde hekposten markeerden deze plaats. Het hek gaf toegang tot de zgn. "kerkweg": een pad van enkele tientallen meters lang, dat naar het vernieuwde waterstaatskerkje leidde. Op het allerlaatste nippertje werd nog besloten een toren aan de kerk toe te voegen. Deze toren kwam met één zijde tegen de voorgevel van de kerk te staan. Er was voor de verwezenlijking echter zo weinig geld beschikbaar, dat alleen de onderbouw van de toren gerealiseerd kon worden. Deze situatie duurde voort tot 1820.

In 1818, op 2 oktober werd in Lopik een torenklok verkocht, met een "schoon en zilver" geluid, volgens het notulenboek van het kerkbestuur. Er werd een commissie afgevaardigd om de bewuste klok in ogenschouw te nemen. De klok bleek echter ongeschikt en werd dus niet aangekocht.

In de ochtend van 5 juli 1820, tijdens een vergadering van het kerkbestuur, werd besloten een commissie in het leven te roepen, die de verdere voltooiing van de toren

Niet gerealiseerd ontwerp voor de voorgevel na vergroting
van de kerk uit 1853.

begeleiden zou. De functie van deze commissie werd als volgt omschreven: "... te beproeven om door middel van eene intekening, de noodige penningen bijeen te brengen welke tot bereiking van dit doel notoir vereischt worden. Er zijn tot deeze commissie benoemd de Heeren P. van Haasbergen, A. van Munster en J. Rossel, welke zich deeze benoeming hebben laten welgevallen."

Voor de (ver)bouw van de kerk was eerder al een lening gesloten. De financiering van de torenbouw en de aankoop van een klok moesten apart geregeld worden. Ruim drie weken later, op 28 juli, kon de commissie meedelen, dat er reeds voor fl. 1.167,- was ingetekend. Het kerkbestuur bedankte de commissie hiervoor en verzocht haar verder te gaan met het inzamelen van gelden. Opdracht werd gegeven om met de afbouw te beginnen.

Aankoop van de Elisabeth-klok

Ook op die dag (28 juli) werd een verzoek gedaan aan het stedelijk bestuur, om de Elisabeth-klok te mogen kopen. Het kerkbestuur had namelijk vernomen, dat de Gouverneur van de provincie en Gedeputeerde Staten aan het stadsbestuur toestemming hadden gegeven om de klokken van de Johanstoren te verkopen. Het kerkbestuur bood aan de klok voor eigen rekening uit de Johanstoren te laten halen, om deze daarna te laten wegen in de stadswaag (onder het stadhuis). De prijs zou dan vastgesteld worden naar het gewicht, maar dan wel zo dat er ook een verband zou zijn met het gewicht en de prijs van de beide andere klokken uit de toren. Men was kennelijk wat wantrouwend tegenover het stadsbestuur. Na de verkregen godsdienstvrijheid van 1796, was de relatie met de stedelijke overheid nog niet optimaal. In de notulen van de kerkbestuursvergadering van 18 september 1820 is een afschrift opgenomen van het antwoord van het stadsbestuur: "... waarop gedelibereerd zijnde goedgevonden is, aan de Roomsch Katholieke Gemeente vergaderende in de binnenstad alhier, de kleinste der drie klokken in de St. Johanskerktoren alhier zich bevindende en aan de stad in eigendom behorende, af te staan en te leveren, zoo als gedaan wordt bij deezen, mits dat dezelve klok door hun voor eige rekening en risico uit gezegde Toren worde afgenomen en te dezer stadswaag gewogen en dat de waarde bij het pond berekend door deskundigen zal worden bepaald, mitsgaders, dat bij de aflevering, de betaling van gezegde klok, ten behoeven der stad plaats heeft.....". De klok woog 382 pond, maar wat er voor betaald is, is in het parochiearchief niet terug te vinden.

De huidige Barbarakerk

In 1853 heeft men het plan opgevat om de kerk, die enkele ernstige gebreken begon te vertonen, te vergroten. Meerdere tekeningen werden gemaakt, waaronder voor- en zijaanzichten van de kerk in oude en nieuwe toestand, alsmede enkele plattegronden en doorsneden. Gedacht werd aan een ingrijpende wijziging van de voorgevel. De toren met zijn opvallende spitsversiering - bestaande uit een haan alsmede de pauselijke sleutels en een driekroon - zou daarbij ongewijzigd blijven. Een afbeelding van dit nieuwe ontwerp vindt u als illustratie bij dit artikel. Het nieuwbouwplan werd wegens geldgebrek echter nooit uitgevoerd. Het verval zette evenwel door en het gebouw werd in de jaren tachtig van de vorige eeuw uiteindelijk echt te klein.

Daarom werd er een geheel nieuwe kerk gebouwd, een schepping van architect Piet van Genk te Etten-Leur. Deze kerk werd ingewijd op 4 of 5 december 1886. (4 december is de naamdag van St. Barbara). In de toren van de monumentale westgevel werd de Elisabethklok opgehangen. Pas in 1924 komen er drie klokken bij. Het Elisabethklokje werd uiteindelijk alleen nog maar voor het "Angelus" geluid, het middaggebed, dat thans in onbruik is geraakt. De klok zwijgt nu: haar geluid stemt niet met dat van de andere drie klokken en bovendien is zij ooit gebarsten, waarna de klok gelast is. De klank is daarom niet zo welluidend meer.

Het zou te overwegen zijn, om deze 433 jaar oude klok uit de toren te halen en in de kerk of ergens anders permanent ten toon te stellen.

Gebruikte Bronnen:

- Archief van de St. Barbaraparochie te Culemborg.
- Stadsarchief Culemborg.
- J.W. Peek, Geschiedkundig overzicht van katholiek Culemborg. Culemborg, 1928.
- A.W.K. Voet van Oudheusden, Historische Beschrijvinge van Culemborg. Utrecht, 1753.
- P.J.W. Beltjes en P.W. Schipper, Culemborg, Beeld van een stad. Culemborg, 1988.

EEN PRACHTIGE LEZING IN EEN OMGEVING MET SFEER

Monumenten en oude gebouwen hebben doorgaans grote belangstelling in Culemborg. Onze vereniging sloeg op dinsdag 18 oktober met een geslaagde lezing over dit onderwerp de spijker dan ook dubbel op de kop. Eenmaal door de keuze van de lokatie: de sfeervolle omgeving van de enige tijd terug gerestaureerde luthersche kerk. En voor een tweede keer door de keuze van de spreker: ir. W. Raue, directeur van de landelijke vereniging "Hendrick de Keyser". Dhr. Raue wist de aanwezigen ruim tweemaal drie kwartier te onderhouden met een sprankelende en onderhoudende lezing over het werk van zijn vereniging. De avond eindigde dan ook ruim na tien uur, maar had voor vele van de 58 aanwezigen nog best wat langer mogen duren.

"Hendrick de Keyser"

Ingeleid door onze voorzitter, begon dhr. Raue met een toelichting op het werk van de naar de bekende 17e eeuwse bouwheer Hendrick de Keyser genoemde vereniging. Deze vereniging werd opgericht in 1918, toen m.n. in Amsterdam rondom de Westerkerk veel waardevolle bouwwerken dreigden te verdwijnen. Haar inmiddels landelijke oogmerk is het behoud van waardevolle Nederlandse architectuur. De vereniging tracht dit te bereiken door panden aan te kopen en te restaureren. Verkregen gebouwen blijven in bezit en worden verhuurd. Momenteel telt "Hendrick de Keyser" 270 panden in 61 Nederlandse gemeenten. Dit bezit breidt zich nog steeds uit. Gestreefd wordt naar een collectie oude gebouwen die representatief is voor de Nederlandse bouwkunst door de eeuwen heen. Dit geldt ook steeds meer voor de recentere architectuur uit de 19e en 20e eeuw.

Een kostbare zaak

Monumenten in stand houden is een kostbare zaak. Restauratie is erg arbeidsintensief, terwijl ook veel incurante materialen worden gebruikt. In de restauratie gaan daarom grote bedragen om. Bij "Hendrick de Keyser" alleen al zo'n fl. 2 à 3 mln. Aan huurinkomsten komt er bij de vereniging fl. 3,3 mln. binnen. Hiervan wordt weer ruim 35 % aan het onderhoud van de gebouwen uitgegeven. Voor

restauranten krijgt "Hendrick de Keyser" subsidies van Monumentenzorg. Door de decentralisatie van het monumentenbeleid zijn de regelingen echter niet eenvoudiger geworden en door bezuinigingen is er minder geld beschikbaar. Landelijk neemt de restauratie-activiteit dan ook af, helaas ook bij "Hendrick de Keyser".

Voor haar werk krijgt de vereniging veel steun van buitenaf, o.a. door schenkingen en legaten. Voor de successiewet is zij erkend als een vereniging werkzaam voor het algemeen belang. Ook de vereniging "Voet van Oudheusden" heeft deze status. Over legaten betaalt zij daarom een goedkoop tarief aan successierecht (11%). De vereniging wordt gesteund door zo'n 2.000 leden en donateurs.

Wetenswaardigheden

De hoofdmoot van de avond bestond uit een rondgang langs verschillende monumenten van de vereniging "Hendrick de Keyser", verspreid over het hele land. Dit gebeurde aan de hand van een diavertoning. Uitvoerig werd door de spreker stilgestaan bij de wetenswaardigheden en bijzonderheden van de diverse oude gebouwen. Zo werd de kennis van de aanwezigen over oude architectuur aanzienlijk uitgebreid. Verteld werd o.m. over de traditionele indeling van huizen, de ontwikkeling van houtbouw via houtskeletbouw naar stenen bouw, kruisvensters en de prestigieuze architectuur uit de 18e eeuw. Elk vertoonde pand leende zich voor het onthullen van nieuwe bijzonderheden en anecdotes. Op een aantal van de behandelde onderwerpen gaan we hieronder verder in.

Houten huizen

Van veel 17e eeuwse huizen vormt het houten skelet veelal nog het belangrijkste bestanddeel. De stenen muren hadden indertijd nog geen dragende functie en waren daarom vaak erg dun. Dit herinnert aan de voorliggende tijd waarin de huizen nog helemaal van hout werden gebouwd. Stadsbesturen probeerden echter al vroeg branden te voorkomen en schreven in bouwverordeningen stenen scheidsmuren voor. Zo ontstond geleidelijk een versteningsproces in de houtbouw. De houtconstructie bleef in de 17e eeuw echter nog duidelijk aanwezig.

Aan de buitenkant herkent men vaak nog de indeling van de huizen. Vanouds was het voorhuis het belangrijkste. Daar lag een marmeren vloer en was er het contact met de straat. Met de deur, die in het midden van de gevel zat, kwam men direct het huis binnen. De percelen waren vrij diep. Achter

Hier en in de andere duizend
dorpen en steden van ons land
zijn in het verleden de
coöperaties ontstaan die we
nu kortweg de Rabobank noemen:
Daarom is de Rabobank van
oudsher overal diep geworteld.

BOERENSTRAAT 1
CHOPINPLEIN 27

Rabobank
staat dicht bij u

het voorhuis bevonden zich vaak een achterkamer en een onderkelderde opkamer

Het voorhuis was 's winters erg koud. Om beter te kunnen stoken veranderde men in later tijd de indeling. De voorhuizen werden opgesplitst in een gang of portaal met een kamer opzij. De deur bleef hierdoor niet in het midden, maar werd iets verplaatst. Typisch voor de 17e eeuw blijft echter vaak de houten onderbouw. De stenen bovengevel werd dan door veelal rijk versierde consoles geschraagd.

Consolideren of restaureren

Huizen worden in de loop van hun bestaan doorlopend verbouwd. Bouwsporen en archiefmateriaal bepalen de opzet van een restauratieplan. Lange tijd kwam zo'n plan neer op het terugbrengen in de toestand van een bepaald moment. Men restaureerde terug. Tegenwoordig staat echter juist het consolideren van wat aangetroffen wordt, voorop. De bouwfases blijven hierbij zichtbaar. Naar de mening van de spreker moet consolideren echter niet te veel tot een dogma worden. Reconstrueren moet mogelijk blijven. De keuze is afhankelijk van het type gebouw en de vorm van de veranderingen. Het komt immers ook voor dat door latere wijzigingen de oorspronkelijke constructie van een gebouw gevaarlijk is verzwakt. Reconstructie is in zo'n geval duidelijk beter.

Stijl en symmetrie

Symmetrie is het kenmerk van veel 18e eeuwse gebouwen. De middenpartij met de ingang en een stoep kreeg hierbij veelal een accent door een natuurstenen of houten omlijsting. Typerend voor de 18e eeuw is de ongelooflijk fraaie versiering, gericht op representatie en allure. Vooral gaat dit op voor de (dans)zalen in de achterhuizen. Hier ontvingen rijke regenten 's zomers hun gasten. Rijke betimmeringen, schilderstukjes boven deuren en spiegels, stucplafonds en grote plafondschilderingen komen we er dan ook veelvuldig tegen.

Even opmerkelijk is de vaak uiterst zwakke constructie. Vanwege de vrij grote overspanning van de zalen (soms 8,5 meter), waren lange balken nodig. Om de hoogte van de onderliggende kamers te sparen, werden deze balken op hun platte kant gelegd. Als er feesten werden gehouden moesten de balken in de ruimte eronder gestut worden. In de grote steden gebeurde dit door zogenaamde verhuizers. Zij woonden

in de tussenliggende straten. Deze verhuizers hadden in de stad een heel scala van taken. 's Zomers stutten zij met balken de zaalvloeren, de volgende dag haalden zij deze weer weg; 's Winters, wanneer vanwege de koude kleinere vertrekken van een huis werden opgezocht, zetten zij de porseleinkast en de andere spullen daarnaar over; zij gingen naar de poelier en brachten bij een feest de dochter des huizes weg. Vaak hadden zij ook nog een taak op de buitenplaatsen. Een verhuizer verrichtte dus allerlei hand en spandiensten, waarvoor hij per dienst betaald werd.

Vensters en licht

Bij 17e eeuwse huizen treffen we gewoonlijk kruisvensters aan. Dit waren kozijnen uit zwaar materiaal met horizontale dorpels en verticale stijlen. Bovenin zat vaak glas-in-lood, onderin zaten luikjes met raampjes erachter. Vanouds zaten deze ramen vrij hoog in de gevel. Het licht viel hierdoor ver in de ruimte naar binnen. De ramen aan de onderkant waren van minder betekenis. Hierdoor keken de mensen alleen maar naar binnen. De luikjes daarvan waren dan ook meestal dicht.

Naarmate de maten van het glas toe gingen nemen, veranderde echter ook de behoefte aan lichtintrede. De ramen konden groter worden, zodat meer licht naar binnen kon komen. Verder ontstond ook de behoefte naar buiten te kunnen kijken. Mettertijd zien we de onderdorpels van de ramen dan ook lager komen te liggen. Bij oude huizen valt vaak te constateren dat bijv. natuurstenen banden ter plaatse van het raam naar beneden doorbroken zijn, teneinde de raampartij te kunnen vergroten.

Het Drostenhuis

Door de spreker werd ook stilgestaan bij het bezit van de vereniging in Culemborg. In de Slotstraat heeft "Hendrick de Keyser" het Drostenhuis. Dit pand werd in 1984 ingrijpend gerestaureerd naar een restauratieplan van prof. Temminck Groll. Het gebouw was helemaal uitgewoond. Tot de 19e eeuw was het woonhuis. Nadien is er o.a. de mosterdfabriek van Spoor's Mosterd in gevestigd geweest. De onderkant is nu verhuurd als notariskantoor. De bovenliggende verdiepingen zijn verdeeld in vier wooneenheden.

Dit 15e eeuwse pand bestaat uit twee bouwlichamen, waarvan het achterste van latere datum is. Oorspronkelijk vormde

-----
*Het middeleeuwse Drostenhuis op de hoek van de Slotstraat
en de Lange Meent.*
-----

het gebouw een eenheid met het westelijke deel van het pand Slotstraat 12 (Het Kompas). Het kreeg zijn definitieve vorm in de 17e eeuw. De naam ontleent het gebouw aan Sweder van Culemborg, in 1462 drost, d.w.z. stadhouder of plaatsvervanger van de heer van Culemborg.

Reeds in de jaren 1947-1950 werd het Drostenhuis gerestaureerd door de Culemborgse architect Ausems. Bij deze restauratie werd o.a. een niet authentieke grote stenen wenteltrap geplaatst. Eveneens week hij van het historische af door niet goed geplaatste kruisvensters en allerlei kleurstellingen. Enkele van deze ingrepen werden bij de laatste restauratie gecorrigeerd. Een artikel met allerlei bijzonderheden over het Drostenhuis verscheen in het jaarverslag van "Hendrick de Keyser" over 1984.

Rond kwart over tien bedankte onze voorzitter dhr. J. Ekering de spreker voor een terecht zeer boeiende avond.

A. J. B.

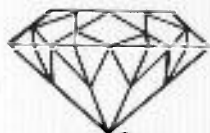
V E R E N I G I N G HENDRICK DE KEYSER

~~~~~

juwelier~
hofleverancier

STOL

Markt 35~37. Culemborg. Tel. 03450~13573

SLIJTERIJ-WIJNHANDEL

ad hocerlijk

LEVERANCIER VAN DE ZELFCHOUW

Culemborg Chopinplein 7
Telefoon 03450 - 14374

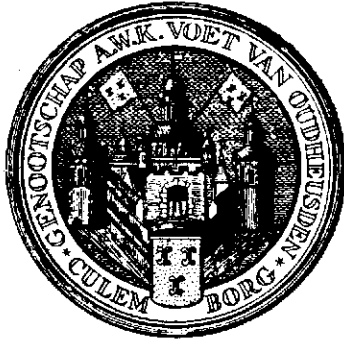
Voor al uw verlichting

Klassiek of modern

De Kampioen

Tollenstraat 21 - Culemborg

Ook voor onderdelen

uitgave no. 3

januari 1989